

BIROn - Birkbeck Institutional Research Online

Babajanyan, A. and Franklin, Kathryn (2019) Medieval cultural landscape in Vayots Dzor within the context of the Silk Road. In: UNSPECIFIED (ed.) PROCEEDINGS OF THE INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY HAIA-3. Institute of Archaeology and Ethnography Yerevan, pp. 125-136. ISBN 9789939917894.

Downloaded from: <https://eprints.bbk.ac.uk/id/eprint/29706/>

Usage Guidelines:

Please refer to usage guidelines at <https://eprints.bbk.ac.uk/policies.html>
contact lib-eprints@bbk.ac.uk.

or alternatively

ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԼԱՆԴՇԱՖՏԸ ՎԱՅՈՑ ՁՈՐՈՒՄ ՄԵՏԱՔՍԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

Հոդվածի նպատակն է ուսումնասիրել Վայոց ձորի միջնադարյան հնագիտական լանդշաֆտը (12-15-րդ դարերում) Մետաքսի ճանապարհի մեծ համակարգում: Մեր խնդիրներից է՝ բացահայտել տեղական առօրյա կյանքի բնորոշ գծերն առավել զրոքալ նշանակության երևույթների համակարգում, մասնավորապես՝ փորձելով հասկանալ, թե հաղորդակցության ու փոխանակման միջնադարյան մշակույթն, ինչպես էր ընկալվում տեղական համայնքներում, որոնք ապրում էին այդ ճանապարհի երկայնքով:

«Մետաքսի ճանապարհի հնագիտական հետազոտություն Վայոց ձորում» նախագիծն (այսուհետ՝ VDSRS) արդեն երեք տարի այս ուղղությամբ իրականացնում է համակարգված ուսումնասիրություն՝ հիմնվելով տեղագնությունն ու հնագիտական պեղումներով ստացված տվյալների, ինչպես և պատմական սկզբնաղբյուրների հետ դրանց համադրության վրա: Սույն հոդվածը ներկայացնում է 2015-2016 թթ. հետազոտության նախնական արդյունքները:

Հիմնաբառեր՝ Մետաքսի ճանապարհ, Հայաստան, Վայոց ձոր, հնագիտական լանդշաֆտ, միջնադար, նյութական մշակույթ:

Ներածություն

«Մետաքսի ճանապարհը» հաղորդակցության, առևտրի, ճաշակի ու լեզուների, մշակույթի, կրոնական և փիլիսոփայական գաղափարների փոխանակման ցամաքային այն միջանցքն է, որին ակտիվորեն ներգրավված էր Հայկական լեռնաշխարհը՝ ոչ միայն իբրև աշխարհագրորեն նպաստավոր տարածք, այլև իր սեփական հումքով, ապրանքատեսականիով և արտադրանքով հարուստ մի երկրամաս:

Միջնադարում Վայոց ձորում ստեղծված ճանապարհային ցանցը տեղական բնակավայրերը միացնում էր գլխավոր մայրուղիներին ու խոշոր քաղաքներին, ինչպիսիք էին Թավրիզը, Դվինը, Պարտավը, Թիֆլիսը: Մեր հետազոտության թիրախային տարածքը Արփա և Եղեգիս գետերի երկայնքով ձգվող միջպետական նշանակության ճանապարհն է: Այն Դվին-Պարտավ մայրուղու՝ երկրորդ այլընտրանքային ուղեգիծն էր, որը Կորում միանում էր Դվին-Բերդկունքով և Սևանի հյուսիսարևմտյան ափով եկող ճանապարհին, ապա Սևանի հարավարևելյան ափի երկայնքով շարունակվում դեպի Կադանկատույք և Պարտավ¹:

¹ Манандян 1954, 242; տե՛ս նաև Ժամկոչյան 2005, 39-46; Փուրմոհամադի 2012, 64-74:

Այս ճանապարհը կենսական նշանակություն ունեւ տարածաշրջանի՝ երկրի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային գործընթացների մեջ Վայոց ձորի գավառը ներգրավվելու առումով, քանի որ այն առանձնանում է բարձր լեռների, ջրբաժան լեռնաշղթաների և ձորերի ու կիրճերի կտրուկ անցումներով ձևավորված լանդշաֆտով, որը բնական պատենշ էր ստեղծում հարևան գավառների հետ՝ Վայոց ձորը դարձնելով աշխարհագրական մի ամբողջություն²:

Պատմական ընդհանուր ակնարկ

Վայոց ձորում մարդու գործունեության վերաբերյալ տվյալները սկսվում են բնակեցման և նույնիսկ գինեգործության մասին էնեոլիթյան տվյալներից (մ.թ.ա. 5-4-րդ հազ.)³՝ հասնելով մինչև Վանի թագավորության շրջան (մ.թ.ա. 9-6-րդ դդ.)⁴:

Եղեգիս և Արփա գետերի միախառնման վայրը ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեւ. Վանի թագավորության ժամանակ, այնուհետև վաղ միջնադարում այդ տարածքում՝ անմատչելի լեռների կարևոր հանգույցներում, կառուցվում էին ամրոցներ՝ ստեղծելով բերդերի և ամրացված բնակավայրերի խիտ ցանց, որն ընդգրկում էր ներկայիս Գետափ-Եղեգնաձոր-Ագարակաձոր և վաղուց լքված Աղասափի բնակավայրի միջև ընկած հատվածները⁵:

Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում՝ 12-15-րդ դարերում, Վայոց ձորն աչքի էր ընկնում, որպես հասարակական-քաղաքական շարժումների, տնտեսության ու մշակույթի զարգացած կենտրոն, որում առաջնային դերակատարություն ունեին Պռոշյան և Օրբելյան իշխանական տները: Երբ 12-րդ դ. վերջին և 13-րդ դ. սկզբին հայ-վրացական միացյալ բանակը Ջաքարյանների ղեկավարությամբ ազատագրեց Հայաստանի կենտրոնական ու հյուսիսարևելյան և հարավարևելյան շրջանները, Վայոց ձորում ու Սյունիքում տեղի ունեցած մարտերին (1219/1220 թթ.) իրենց գործուն մասնակցության և ռազմական վաստակի շնորհիվ այստեղ հաստատվեցին և իրենց իշխանական տները հիմնեցին Վասակ Խաղբակյանն ու Լիպարիտ Օրբելյանը, իսկ Աղթամար Արփացին և Սյունյաց այլ ազնվականներ ամրապնդվեցին իրենց դիրքերում: Ջաքարյանների ձեռնարկումների շնորհիվ քաղաքական, տնտեսական և մշակութային վերելքն, ընդհանուր առմամբ, շարունակվեց մինչև 14-րդ դարի կեսերը:

Օգտվելով Ջաքարյանների հանդեպ մոնղոլների անվստահությունից⁶, 13-րդ դարի կեսերին Օրբելյանները դուրս եկան նրանց ենթակայությունից և Սյունիքում ստեղծեցին ներքին ինքնավար վիճակ՝ ստանալով «ինջուական» իրավունք⁷, որն ապահովեց տնտեսական համեմատաբար կայուն վիճակ և բավարար զարգացում: Մոնղոլ խաների ու

² Սարգսյան, Խաչատրյան 1980, 7:

³ Գասպարյան 2014, 185-186; Wilkinson et al. 2012, 20-33; Barnard et al. 2011, 977-984.

⁴ Melkonyan et al. 2010; Melkonyan et al. 2017; հմմտ. Hammer 2014; Earley-Spadoni 2015.

⁵ Մելքոնյան 2003, 222:

⁶ Շահնագարյան 2014, 291-296:

⁷ Սյունիքը վասալական կախման մեջ էր անմիջապես մոնղոլական մեծ խանից և չէր ենթարկվում տեղական մոնղոլ կառավարիչներին, Ջաքարյաններին կամ Վրաց արքունիքին:

կառավարիչների շրջանում Օրբելյանների ձեռք բերած հեղինակությունը նպաստեց նաև Սյունյաց իշխանապետության ռազմատնտեսական հզորության ամրապնդմանը:

Օրբելյանների գործունեությունը ենթակառուցվածքների զարգացման գործում

Տարածաշրջանում տնտեսության զարգացումն ու առևտուրը խթանելու համար Օրբելյանները՝ հատկապես Սմբատն (1253-1273) ու Տարսայիճը (1273-1290), հատուկ ուշադրություն էին դարձնում ճանապարհների ու ենթակառուցվածքային համակարգի ստեղծմանը՝ վերանորոգելով ու բարեկարգելով վանքերն, ամրոցներն ու բնակավայրերը և կառուցելով բազմաթիվ քարավանատներ, հյուրատներ, կամուրջներ: Հյուրատներ էին գործում նաև վանքերին կից, ինչի վկայությունն է Նորավանքի պարիսպներից դուրս գտնվող հյուրատանը գյուղեր, ջրաղաց ու այգիներ նվիրելու մասին ընդարձակ արձանագրությունը⁸:

Ենթակառուցվածքային համակարգի նկատմամբ հատուկ ուշադրությունը պայմանավորված էր մոնղոլական պետական քաղաքականությամբ: Քանի որ քարավանային առևտուրը մոնղոլական կայսրությունում վերահսկվում ու հովանավորվում էր անմիջապես պետության կողմից⁹, Օրբելյանները նույնպես ներգրավվեցին այդ համակարգում, որը բխում էր նաև իրենց շահերից: Օրբելյանների քաղաքականության շնորհիվ Վայոց ձորով և Սյունիքով անցնող ճանապարհները բավական բանուկ էին ու ապահով: Երկրորդ կարևոր հանգամանքն այն էր, որ ձևավորելով իրենց հարկային համակարգը, մոնղոլներն առանձին հարկ (*ուլուֆե*) էին սահմանել՝ մոնղոլական պաշտոնյաների կարիքները բավարարելու և նրանց երթևեկությունն ապահովելու համար: Այդ պատճառով ստեղծվում էին հատուկ փոստային կայաններ՝ արագ հաղորդակցության և երթևեկող պաշտոնյաներին սննդով ու փոխադրամիջոցով ապահովելու համար¹⁰:

Հետազոտություն VDSRS նախագծի շրջանակում

Վայոց ձորում մինչև վերջերս չէին իրականացվել պարբերական հնագիտական հետազոտություններ՝ միջնադարյան լանդշաֆտի վերականգնման ուղղությամբ: 2015-2016 թթ. ընթացքում իրականացրած մեր հետազոտությունը փաստագրեց (հատկապես այցելած բոլոր հուշարձաններից հավաքած վերգետնյա խեցեղենի տվյալներով, համալրված Արփա միջնադարյան բնակավայրի պեղումների նյութով), որ Վայոց ձորն, իբրև տեղական աշխարհ, լայնորեն ներգրավված էր Մետաքսի մեծ ճանապարհի համակարգում:

VDSRS-ի առաջնային նպատակներից մեկն է Վայոց ձորի միջնադարյան հնագիտական լանդշաֆտի քարտեզագրումը¹¹, որն իրականացվում է ոչ միայն հուշարձանների ճշգրիտ կոորդինատները փաստագրելով, այլև տվյալների համակարգված շտեմարան է

⁸ Բարխուդարյան 1967, 246:

⁹ Якубовский 1931, 2-3.

¹⁰ Մարգարյան 2014, 284:

¹¹ Տե՛ս հնավայրերի ցանկով, կոորդինատներով և նկարագրական տեղեկատվությամբ մանրամասն շտեմարանն՝ առցանց քարտեզի տեսքով, տեղադրված Հարվարդի համալսարանի WorldMap platform-ի բաց աղբյուր համակարգում՝ <https://worldmap.harvard.edu/maps/VDSRS>:

ստեղծվում՝ տեղագնությունը հավաքված վերգետնյա հնագիտական նյութի, պեղումներով ստացված տվյալների, մատենագիր¹², վիմագիր¹³, ազգագրական¹⁴ և ուղեգրական¹⁵ աղբյուրների համահավաք հետազոտությամբ¹⁶: Սա կարևորվում է ոչ միայն հնագիտական լանդշաֆտի վերակազմության, այլև տեղի բնակչության առօրյա կյանքի տարբեր կողմերը հասկանալու համար: Վերջինս ավելի պարզորոշ բացահայտվում է միջնադարյան Արփա գյուղի պեղումներով:

Հ/Հ	Հնավայրի անունը	Հ/Հ	Հնավայրի անունը
1	Ագարակաձոր.գերեզմանոց	20	Տխարբ (Հին Ամաղու). գյուղատեղի
2	Ագարակաձոր.եկեղեցի	21	Ոստինք. բնակավայր
3	Աղավնաձոր. <i>Քարվանսարա</i> տեղավայր	22	Հրասեկաբերդ
4	Աղվանք. վանական համալիր	23	Ջրով վանք
5	Անապատ. բնակավայր	24	Խաչի թիվ. խաչքար
6	Արփա. կամուրջ	25	Հոբկախաչ. մատուռ
7	Բերդաքար. ամրոց-բնակավայր	26	Գետափ.բնակատեղի, մատուռ
8	Բոլորաբերդ. գյուղատեղի	27	Միրաշ/Պտրիան. բնակատեղի
9	Չուբուկ քյորփի. կամուրջ և խաչքարեր	28	Գանձակ. գերեզմանոց (նոր)
10	Ծատուրի կամուրջ	29	Նոր Ամաղու. բնակատեղի
11	Ռինդ. Ճգնավորի խաչ մատուռ	30	Նորավանք. Ս. Փոկաս մատուռ
12	Չոխվանք. մատուռ	31	Ապանա. բնակատեղի
13	Հորբատեղ. եկեղեցի՝ մեկնորացված դաշտում	32	Խաչիկ. Ս. Աստվածածին եկեղեցի
14	Դադալի կամուրջ	33	Արենի. Ս. Սարգիս մատուռ
15	Էրդեշ . ամրոց-բնակավայր	34	Ագարակաձոր. գյուղատեղի
16	Գանձակ. եկեղեցի	35	Շատիվանք
17	Գետափ-1. ամրոց	36	Վերին Ուլգյուր. Ս.Ստեփանոս եկեղեցի
18	Դշլաղ. եկեղեցի	37	Ծծախաչ
19	Գնիշիկ. եկեղեցի	38	Վանքի ձոր. Ս. Աստվածածին եկեղեցի

աղյուսակ 1. 2015-2016 թթ. փաստագրված հնավայրերի ցանկ¹⁷

2015-2016 թթ. ընթացքում VDSRS-ն արձանագրել է Չիվա-Արենի-Աղավնաձոր-Արփի-Ագարակաձոր-Գետափ-Շատին ուղղության միջնադարյան բնակավայրերն ու ճարտարապետական կառույցները (ամրոցներ, վանքեր, կամուրջներ, քարավանատներ), որոնք զարգացած միջնադարում ճանապարհի աշխույժ գործունեության խոսուն վկայությունն են [նկ. 1, աղ. 1]: Արդեն երկու տարվա տեղագնությամբ հավաքված տվյալների ուսումնասիրությամբ հստակ ուրվագծվում են այն հնավայրերը, որոնք աշխուժորեն

¹² Տե՛ս Օրբելեան 1910:

¹³ Տե՛ս Բարխուդարյան 1967:

¹⁴ Տե՛ս Լալայան 1904:

¹⁵ Տե՛ս Զալալյան, 2016, 329-404; Քաջբերունի 2003:

¹⁶ VDSRS-ի մեթոդների և արդյունքների վերաբերյալ մանրամասն տե՛ս Franklin, Babajanyan 2018, 134-141:

¹⁷ VDSRS-ը փաստագրել է ժամանակագրական ավելի լայն ընդգրկումով հուշարձաններ, սակայն ցանկում ներկայացված են մեծ մասամբ 12-15-րդ դդ. հնավայրերը:

կենսագործել են վայոցձորյան ճանապարհի հետագծին, իսկ որոշներն էլ, ուղղակիորեն այդ ճանապարհի վրա չլինելով, ներգրավված են եղել «Մետաքսի ճանապարհային մշակույթ» հասկացությանը: Վերջիններս, Վայոց ձորի հովտային և լեռնային շրջաններում տեղակայված լինելով, ձևավորել են տեղական նշանակության ճանապարհացանցի հանգույցները:

VDSRS-ի նպատակներից առանցքայինը, տեղագնությանը զուգահեռ՝ ճանապարհի հետագծին տեղակայված բնակավայրերի հնագիտական ուսումնասիրությունն է պեղումների միջոցով, ինչն ավելի ամբողջական է դարձնում տեղական կյանքի և արտաքին կապերի մասին պատկերացումները: Այդ առումով կարևոր նշանակություն ունեցան միջնադարյան Արփա գյուղի պեղումները:

Արփա գյուղը ճանապարհների խաչմերուկում

Արփայի ավերակները գտնվում են ներկայիս Արենի գյուղից 0.5 կմ հյուսիս-արևելք գտնվող բարձրավանդակի վրա՝ տեղակայված հարավում բարձրացող պարսպանման ժայռերի և արևմուտքից հոսող գետի միջև: Հին գյուղում կանգուն են մնացել միայն բարձրավանդակի հյուսիսարևմտյան եզրին գտնվող Մոմիկ ճարտարապետի կառուցած Ս. Աստվածածին եկեղեցին (1321 թ.), որի շուրջ տարածված է գերեզմանոցը՝ բազմաթիվ խաչքարերով ու տապանաքարերով:

Արփա գյուղը Վայոց ձորի համար ռազմավարական կարևոր հանգույց էր՝ թե՛ որպես քարավանային ճանապարհի հանգուցակետ, թե՛ Շարուրի դաշտից Վայոց ձոր մտնող կիրճը փակող ռազմական կետ: Հնագույն ժամանակներից սկսած, Արփա գետի ձախ ափով անցնող ճանապարհը Արաքսի հովտից հասնում էր մինչև Արփա գյուղը, այնուհետև տեղանքի թելադրանքով՝ անցնում գետի աջ ափը և այստեղ երկատվում՝ մի ճյուղով շարունակելով մինչև Սևանի ավազան, մյուսով՝ դեպի Սյունիք:

Ճանապարհի գետանցումն ապահովելու համար 13-րդ դարի վերջին Նորավանքի առաջնորդ Սարգիս եպիսկոպոսը (1265-1287) Տաքսայիճ Օրբելյանի հրամանով հին Արփայից 1 կմ հյուսիս կառուցել է լայնաթոփչ չորս կամարներով կամուրջը, որի մասին վկայում է Ստեփանոս Օրբելյանը¹⁸: Ցավոք, պատմիչի՝ մանրամասնորեն նկարագրած հոյակերտ այս կամրջից պահպանվել է միայն մի խելը:

Մինչև 12-րդ դար Արփայի վերաբերյալ հիշատակությունները պատմական աղբյուրներում սակավ են (Եղիշե¹⁹, Սեբեոս²⁰), այնուհետև Արփայի և Վայոց ձորի մասին բազմաթիվ տեղեկությունները է հաղորդում Ստեփանոս Օրբելյանը: Դրանք

¹⁸ «Այս Տէր Սարգիս, որպէս յառաջն ասացաք, բազում արդիւնս ցուցեալ ի Նորավանս, ևս առաւել արար գործ մի երևելի, զի ի գիւղն Առփայ ի վերայ գետոյն կանգնեաց կամուրջ զարմանալի տաշածոյ վիմօք՝ յոթ բարձր և ընդարձակ և լայն, հիացուցիչ տեսողաց, բազում ծախիւք և անչափ աշխատութեամբ՝ հրամանաւ բարեպաշտին և մեծափառ իշխանին Տաքսայիճին, որոյ վարձատրեսցէ Քրիստոս հազարապատիկ [Օրբելեան 1910, 429-430]:

¹⁹ Ի թիվս այլ ամբոցների ու բնակավայրերի Եղիշեն հիշատակում է Արփանյալը, որն ուսումնասիրողները նույնացնում են Արփայի հետ: Տե՛ս Եղիշե 1892, 64; Սարգսյան, Խաչատրյան 1980, 13:

²⁰ Պատմիչը հիշատակում է Արփայի բերդը Վահևունյաց տեր Թեոդորոսի կողմից գրավելու առիթով: Տե՛ս Սեբեոս 1913, 226-227:

գլխավորապես առնչվում են Օրբելյան իշխանական տանը, թեև գյուղում ապրում էին նաև Ախթամարյան, Մահևանյան, Ջուրջյան տոհմերի ներկայացուցիչներ²¹: Արփան մեծ տնտեսություն, բազմաթիվ այգիներ է ունեցել, ինչի մասին վկայություններ կան բազմաթիվ վիճակագրերում²²:

13-րդ դ. վերջին քառորդից մինչև 14-րդ դ. առաջին քառորդը Արփան կարճ ժամանակով (գուցե կես դար) դարձել էր Օրբելյանների նստավայրը²³, որտեղ Տարսայիճը կառուցեց իր ապարանքը և մահացավ այստեղ. *«Իսկ քրիստոսասէր և ամենաօրհնեալ իշխանաց իշխանն Տարսայիճ, յետ բազում բարեպաշտութեանց եւ երևելի գործոց, լցեալ զկէտ կենաց իւրոց՝ վախճանի յիւրում դարապասին յԱրփայ. և տարեալ ի Նորավանս մեծ աշխարհաժողով հանդիսի դնի ընդ եղբօր իւրում Մմբատայ՝ յիւրում ձեռակերտ դամբարանին, ի թուականին 739 [=1290 թ.]»*²⁴:

Քաջբերունին 19-րդ դարում ձիթհանի և բազմաթիվ տների ավերակների հետ միասին հիշատակում է Տարսայիճ Օրբելյանի ապարանքի ավերակները, որի քարերը, սակայն, նույն դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին արդեն օգտագործվել են Արենիի հին թաղամասի տները կառուցելիս²⁵: Բնակությունն այստեղ շարունակվել է հավանաբար մինչև 17-րդ դարի սկիզբ, երբ Շահ Աբասի բռնագաղթի հետևանքով հայաթափվեց նաև Արփան: Տեղացիների հաղորդմամբ բնակավայրը վերջնականապես լքվել է 18-րդ դարում, երբ երկրաշարժի հետևանքով փակվել է գյուղ մտնող ջրի աղբյուրը, իսկ հին արփացիները տեղափոխվել են ներկայիս Արենի գյուղի հարավարևմտյան հատվածը:

Արփա գյուղի պեղումները

Միջնադարյան գյուղատեղիի տարածքում ժամանակակից Արենիի ընդլայնվող գերեզմանոցի և հարավային կողմի ժայռերից հոսող սողանքների հետևանքով ներկայումս էապես խաթարվել է բնակավայրի շերտագրական պատկերը, թեև որոշ տեղերում լավ տեսանելի են միջնադարյան տների ավերակները²⁶: Գյուղատեղիի շերտագրությունը և ժամանակագրությունը պարզելու համար 2016-ին բնակավայրի տարբեր հատվածներում պեղվեցին 5x5 մ չորս խուզահոր: Բացվեցին բնակելի հատվածներ, որոնք հիմնականում թվագրվում են 13-րդ դարի կեսից մինչև 14-րդ դ. [նկ. 2]: Դրանք տեղական անմշակ քարով և դեղնավուն կավե սվաղով ծածկված պատեր ունեցող տների մնացորդներ են. պատերի շարվածքում հանդիպում են կապույտ բազալտե սրբատաշ քարեր, սյան խարիսխներ, որոնք վերօգտագործվել են նախկինում գոյություն ունեցած շենքերի փլուզումից հետո²⁷:

²¹ Օրբելեան 1910, 367-368; Բարխուդարյան 1967, 220, 223, 242, 246.

²² Բարխուդարյան 1967, 223, 246:

²³ Նստավայրը Օրբելյանները կրկին տեղափոխում են Եղեգիս, հավանաբար 1321 թ. տեղի ունացած երկրաշարժից հետո: Տե՛ս Բարխուդարյան 1967, 29:

²⁴ Օրբելեան 1910, 430:

²⁵ Քաջբերունի 2003, 90-99:

²⁶ Արփա գյուղի պեղումների և հնագիտական նյութի մանրամասն ուսումնասիրությունը տե՛ս Babajanyan, Franklin 2018, 154-182:

²⁷ Սրբատաշ քարերով կոթողային շենքերն հավանաբար կործանվել են 1321 թ. երկրաշարժի հետևանքով: Դրանք գուցե պատկանել Արփայում ապրող ազնվականներին:

Բնակարանային համալիրները կառուցված են եղել տեղանքին համապատասխան՝ աստիճանաձև դարավանդների վրա, որոնք ստեղծվում էին հենապատերի միջոցով՝ միաժամանակ ամրություն հաղորդելով սեյսմիկ գոտում գտնվող կառույցներին: Տների պարզ ներսույթը ներկայացված է թոնիրներով, օջախներով, տնտեսական հորերով ու պեղված քառակուսիներից մեկում (AS4) հայտնաբերված կավակերտ կառույցով՝ նախատեսված խմորի մշակման համար²⁸ [նկ. 2բ]:

Պեղումներով հայտնաբերված ամենամեծաքանակ նյութը խեցեղեն գտածոներն են, որոնք լայն ընդգրկմամբ թվագրվում են 12 դարավերջից մինչև 15 դարասկիզբ²⁹: Դրանք տնտեսական և կենցաղային տարատեսակ անոթներ են՝ նախատեսված մթերքի պահպանման և վերամշակման համար, խոհանոցային ամանեղեն, ինչպես նաև սեղանի առօրյա սպասք և լուսավորության միջոցներ: Վերջիններս ներկայացված են անջնարակ և ջնարակապատ խմբերով:

Արփայի և Վայոց ձորի բոլոր համաժամանակյա հնավայրերի խեցեղեն հավաքածուներում առանձնանում է կարմրափայլ խեցեղենի մի խումբ, որը թրծման հատուկ տեխնոլոգիայով և վառ կարմիր, փայլեցումով մշակված մակերեսով հիշեցնում է ուրարտական կարմրափայլ խեցեղենը³⁰: Խեցեղենի այդ խումբը գերակշռող է 2015-2016 թթ. տեղագնության ընթացքում ուսումնասիրած բնակավայրերում (Չիվա, Միրաշ, Գետափ, Անապատ, Ոստինք), ամրոցներում (Հրասեկաբերդ, Էրդեշ, Բերդաքար) ու վանքերում (Աղվանք, Շատիվանք) [նկ. 3]: Թեև կարմրափայլ խեցեղենը տարածված էր Հայաստանի միջնադարյան հուշարձաններում, սակայն քանակական և որակական առումներով վայոցձորյան խումբն առանձնանում է դրանցից³¹:

Արփայի պեղումներով հայտնաբերված և վայոցձորյան այլ հնավայրերից հավաքված ջնարակած խեցեղենը մեծ մասամբ ներկայացնում է անգոբի վրա միագույն կամ բազմագույն ենթաջնարակային նկարազարդումով և անգույն ու գունավոր, բայց թափանցիկ ու ողորկ ջնարակով պատած թասերի տեսականիով, որը հիմնականում թվագրվում է 13- 14-րդ դդ. [նկ. 4]: Ջնարակած խեցեղենում հանդիպում են նաև ներմուծած օրինակներ, որը առևտրատնտեսական ու մշակութային կապերի արդյունք է:

Ամփոփում

²⁸ Բուսաբանական մնացորդները թույլ կտան առավել որոշակի պատկերացում կազմել նման կառույցների գործառնական նշանակության մասին: Այդ նմուշների անալիզները դեռևս ընթացքում են. իրականացվում են Օհայոյի պետական համալսարանի լաբորատորիայում:

²⁹ Խեցեղեն հավաքածուում նկատվում են ինչպես 12-13-րդ դդ. ավանդույթները շարունակող, այնպես էլ 14-րդ դ. վերջին և 15-րդ դարին բնորոշ բեկորներ («կապույտ և սպիտակ» տիպի կամ թեմուրյան կոչվող խեցեղեն), որոնք ավելի արտահայտված երևում են ջնարակապատ խեցեղենում: Սա ենթադրում է, սակայն, ընդհանուր բնակավայրի, այլ ոչ թե մեր պեղած հատվածների բնակեցման երկարատև գոյությունը: Տե՛ս Babajanyan, Franklin 2018, 161-164, 178-182:

³⁰ Արփայի պեղումներով հայտնաբերված խեցեղենը տե՛ս Babajanyan, Franklin 2018, 163, 181.

³¹ Վայոցձորյան կարմրափայլ խեցեղենի մանրամասն ուսումնասիրությունը նախատեսում ենք իրականացնել առաջիկայում:

2015-2016 թթ. «Մետաքսի ճանապարհի հնագիտական հետազոտություն Վայոց ձորում» նախագծի տեղագնության և հավաքված նյութի (գերազանցապես խեցեղենի) ուսումնասիրության, նաև Արփայի պեղումների արդյունքների և Վայոց ձորի վերաբերյալ պատմական սկզբնաղբյուրների համադրումը ցույց է տալիս, որ միջնադարում լեռնային ու հովտային շրջաններում տեղակայված բնակավայրերը մեկուսացած չէին և ճանապարհներով կապվում էին իրար հետ: Ավելի լայն առումով՝ Վայոց ձորը տեղական մի «աշխարհ» էր, որը մի կողմից Օրբելյանների վարած քաղաքականության շնորհիվ (մասնավորապես ենթակառուցվածքների ստեղծման և զարգացման իշխանական հովանավորությամբ) ներգրավված էր Մետաքսի ճանապարհի համակարգում, մյուս կողմից ներկայացնում էր առօրյա բնականոն կյանքը՝ հետևելով տեղական ավանդույթներին:

Վայոց ձորի միջնադարյան հնագիտական ժառանգության ուսումնասիրությունը արդիական է ներկայումս տարածաշրջանում ներդրումային ծրագրերի ու հատկապես զբոսաշրջային տնտեսության զարգացման համար³²: Ենթակառուցվածքների նկատմամբ պետական և մասնավոր հովանավորությունը, որ կարևորվում էր միջնադարում, ներկայումս նույնպես շարունակվում է՝ տարածաշրջանն ինտեգրելով «Նոր մետաքսի ճանապարհի» համակարգում:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

Մկզբնաղբյուրներ

ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆ 1967

Բարխուդարյան Ս.Գ., Վայոց ձոր. Եղեգնաձորի և Ազիզբեկովի շրջաններ // Դիվան հայ վիմագրության, պրակ 3, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1967:

ԵՂԻՇԷ 1892

Եղիշէի պատմութիւն Վարդանանց ըստ Անձեւացեաց օրինակի, ծանօթութիւններով եւ հայտուսերէն բառագրքով ի լոյս ընծայեց ուսուցիչ Լազարեան ճեմարանի արեւելեան լեզուայ Խ. Յովհաննիսեանց, Մոսկուա, Տպարան Մկրտիչ Բարխուդարեանի, 1892:

ՍԵԲԷՈՍ 1913

Պատմութիւն Սեբեոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլն, Թիֆլիս, Էլէկտրատպ. Օր. Ն. Աղանեանի Պոլից. 7, 1913:

ՕՐԲԷԼԵԱՆ 1910

Պատմութիւն նահանգին Սիսական արարեալ Ստեփանոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, Թիֆլիս, Ելէքտրաշարժ տպ. Օր. Ն. Աղանեանցի, Պոլից 7, 1910:

Ուսումնասիրություններ

ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ 2014

---

³² World Bank 2015.

Գասպարյան Բ.Զ., Արենի-1 քարայրի ուսումնասիրության հիմնական արդյունքները // «Հայագիտությունը և արդի ժամանակաշրջանի մարտահրավերները» Հայագիտական միջազգային 2-րդ համաժողով, զեկուցումների ժողովածու, Երևան, «Գիտություն», 2014, 183-187:

ԺԱՄԿՈՉՅԱՆ 2005

Ժամկոչյան Ա.Ս., Դվին-Պարտավ ճանապարհը վաղ միջնադարում (5-9-րդ դդ.) // «Էջմիածին», 2005, N 12, 39-46:

ԼԱԼԱՅԱՆ 1904

Լալայան Ե., Շարուր-Դարալագյազի գավառ // Ազգագրական հանդես, պրակ 12, Թիֆլիս, 1904, 235-293:

ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ 2014

Մարգարյան Հ.Գ., Մոնղոլների սոցիալ-տնտեսական քաղաքականությունը և դրա հետևանքները // Հայոց պատմություն. Հայաստանը զարգացած միջնադարում (4-րդ դարի կես-17-րդ դարի առաջին կես), հ. 2, գիրք 2, Երևան, «Զանգակ», 2014, 281-285:

ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ 2003

Մելքոնյան Հ.Ա., Ետավարայրյան իրադարձությունները Վայոց ձորում. Մի զորաջոկատի նահանջի ուղին // Ավարայրի խորհուրդը, Երևան, «Մուղնի», 2003, 221-224:

ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆ 2014

Շահնազարյան Ա.Ի., Հայաստանը մոնղոլական կուսակալության շրջանում, // Հայոց պատմություն. Հայաստանը զարգացած միջնադարում (4-րդ դարի կես-17-րդ դարի առաջին կես), հ. 2, գիրք 2, Երևան, «Զանգակ», 2014, 285-297:

ԶԱԼԱԼՅԱՆՅ 2016

Զալալյանց Ս., Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, Երևան, «ԴԱԼԼ», 2016 (վերահրատարակված և թարգմանված Զալալեանց Ս. Արք., Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ, Տփլիս, 1858):

ՍԱՐԳՍՅԱՆ, ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ 1980

Սարգսյան Գ.Մ., Խաչատրյան Ա.Օ., Վայոց ձոր (Պատմահայրենագիտական ուրվագիծ), Երևան, «Հայաստան», 1980:

ՓՈԻՐՄՈՀԱՄՄԱԴԻ 2012

Փուրմոհամմադի Փ., Հայաստանի առևտրամշակութային հարաբերությունների պատմությունից (ԺԳ.-ԺԴ. դդ.) // «Էջմիածին», 2012, N 8, 64-74:

ՔԱԶԲԵՐՈՒՆԻ 2003

Քազբերունի (Գաբրիել Տեր-Հովհաննիսյան), Ճանապարհորդական նկատողություններ, Երևան, «Մուղնի», 2003:

МАНАНДЯН 1954

Манандян А.Я., О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (5 в. до н. э. – 15 в. н. э.), Ереван, Изд. ЕУ, 1954.

ЯКУБОВСКИЙ 1931

Якубовский А.Ю., К вопросу о происхождении ремесленной промышленности Сарая-Берке // Известия Государственной Академии Истории материальной культуры, 1931, т. 8, выпуск 2-3, 1-48.

BABAJANYAN, FRANKLIN 2018

Babajanyan A.A., Franklin K.J., Everyday life on the medieval Silk road: VDSRS excavations at Arpa, Armenia // «Aramazd» Armenian Journal of Near Eastern Studies, Yerevan-Oxford, 2018, vol. XII, issue 1, 154-182.

BARNARD et al. 2011

Barnard H., Dooley A.N., Areshian G.E., Gasparyan B.Z., Faull K.F., Chemical evidence for wine production around 4000 BCE in the late Chalcolithic Near Eastern highlands // Journal of Archaeological Sciences, 2011, № 38, 977-984.

EARLEY-SPADONI 2015

Earley-Spadoni T.C., Landscapes of warfare: Intervisibility analysis of Early Iron and Urartian fire beacon stations (Armenia) // Journal of Archaeological Science, 2015, Reports 3, 22-30.

FRANKLIN, BABAJANYAN 2018

Franklin K.J., Babajanyan A.A., Approaching landscapes of infrastructure: Methods and results of the Vayots Dzor Silk Road Survey // *Landscape Archaeology in Southern Caucasia: Finding Common Ground in Diverse Environments* (eds. W. Anderson et al.) // Oriental and European Archaeology (OREA), 8, Vienna, 2018, 131-143.

HAMMER 2014

Hammer E., Highland fortress-polities and their settlement systems in the southern Caucasus // *Antiquity* № 88, 2014, 757-774.

MELKONYAN et al. 2010

Melkonyan H.A., Karapetyan I.A., Yengibaryan N.G., The excavations of the newly found Urartian fortress in Getap // «Aramazd» Armenian Journal of Near Eastern Studies, vol. V, issue 2, 2010, 90-98, 305-315.

MELKONYAN et al. 2017

Melkonyan H.A., Karapetyan I.A., Margaryan H.Z., Main results of the excavations at the fortress of Getap in 2009-2014, // *Bridging times and spaces*, Papers in Ancient Near Eastern, Mediterranean and Armenian Studies, honouring Gregory E. Areshian on the occasion of his sixty-fifth birthday, (eds P.S. Avetisyan, Y.H. Grekyan), Oxford, Archaeopress publishing LTD, 2017, 307-320.

WILKINSON et al. 2012

Wilkinson K.N., Gasparyan B.Z., Pinhasi R., Avetisyan P.S., Hovsepyan R.A., Zardaryan D.E., Areshyan G.E., Bar-Oz G., Smith A., Areni-1 Cave, Armenia: A Chalcolithic-Early Bronze Age

settlement and ritual site in the southern Caucasus // Journal of Field Archaeology, 2012, vol. 37, № 1, pp. 20-33.

WORLD BANK 2015

World Bank, Armenia - South corridor tourism development strategy (Armenian), Washington, D.C. : World Bank Group. 2015. <http://documents.worldbank.org/curated/en/871171468000295118/Armenia-South-corridor-tourism-development-strategy>.

ՆԿԱՐՆԵՐԻ ԲԱՑԱՏՐԱԳՐԵՐ

նկար 1 VDSRS-ի 2015-2016 թթ. հետազոտության տարածքը և փաստագրած հնավայրերը

նկար 2 Բնակելի հատվածներ Արփայում (լուսանկարները՝ VDSRS-ի)

նկար 3 Անջնարակ խեցեղեն 12-15-րդ դդ., VDSRS-ի 2015-2016 թթ. հետազոտած հնավայրերից (լուսանկարները՝ VDSRS-ի)

նկար 4 Ջնարակած խեցեղեն՝ 12-15-րդ դդ., VDSRS-ի 2015-2016 թթ. հետազոտած հնավայրերից (լուսանկարները՝ VDSRS-ի)

Աստղիկ Բաբաջանյան

ՀԱԻ

Քերթին Ֆրանկլին

Լոնդոնի Բիրկբեկ համալսարան

ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԼԱՆԴՇԱՖՏԸ ՎԱՅՈՑ ՁՈՐՈՒՄ ՄԵՏԱՔՍԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

Ամփոփում

Հիմնաբառեր՝ Մետաքսի ճանապարհ, Հայաստան, Վայոց ձոր, հնագիտական լանդշաֆտ, միջնադար, նյութական մշակույթ:

Սույն հոդվածում քննարկվում են «Մետաքսի ճանապարհի հնագիտական հետազոտություն Վայոց ձորում» (VDSRS) նախագծի նախնական արդյունքները՝ Վայոց ձորի մարզի միջնադարյան մշակութային լանդշաֆտը դիտարկելով Մետաքսի ճանապարհի երևույթով ձևավորված նյութական ու մշակութային փոխանակությունների համատեքստում:

Միջնադարում (հատկապես 13-14-րդ դդ.) Արփա և Եղեգիս գետերի երկայնքով ձգվող մայրուղու շուրջ ձևավորվում է խիտ ճանապարհացանց, որը տեղական բնակավայրերը միացնում էր խոշոր քաղաքներին և գլխավոր երթուղիներին: Հոդվածում ներկայացվում է նաև տեղական առօրյա կյանքը՝ հարց բարձրացնելով, թե ճանապարհի հետագծին ապրող տեղական համայնքները ինչպե՞ս էին կապվում արտաքին աշխարհի հետ:

Այս ուսումնասիրությունը իրականացվել է 12-15-րդ դդ. միջնադարյան հնավայրերի նպատակային տեղադրության և պեղումների արդյունքների հիման վրա՝ դրանք

համադրելով գրավոր սկզբնաղբյուրների և նյութական մշակույթի տվյալների հետ: 2015-2016 թթ. ընթացքում VDSRS-ը քարտեզագրել է միջնադարյան տարաբնույթ հնավայրեր (բնակավայր, ամրոց, քարավանատուն, կամուրջ, վանական համալիր, մատուռ, խաչքար, գերեզմանոց)՝ կազմելով դրանց ճշգրիտ կոորդինատներով ու նկարագրություններով շտեմարան: Այն որպես առցանց քարտեզ տեղադրված է Հարվարդի համալսարանի կայքի WorldMap հարթակում:

Ի լրումն տեղագնության, իրականացվել են նաև միջնադարյան Արփա գյուղատեղիի պեղումները (Ժամանակակից Արենի գյուղից 0.5կմ հյուսիս-արևելք), ուր բացվել են բնակելի համալիրներ՝ ներկայացնելով տեղական առօրյա կյանքի տարբեր կողմերը: Տեղագնությամբ և պեղումներով հայտնաբերված հնագիտական նյութը (հիմնականում խեցեղեն գտածոներ) թվագրվում է 12-15-րդ դդ. և մեծ մասամբ տեղական արտադրության է, թեև հանդիպում են նաև ներմուծած օրինակներ ջնարակապատ խեցեղենում: Դա ևս վկայում է այն մասին, որՎայոց ձորը ներգրավված էր Մետաքսի ճանապարհի միջոցով իրականացվող առևտրատնտեսական և մշակութային փոխհարաբերություններին:

Astghik Babajanyan, Ph.D
Institute of Archaeology and Ethnography, NAS RA

Kathryn Franklin, Ph.D in Anthropology
Birkbeck University of London

MEDIEVAL CULTURAL LANDSCAPE IN VAYOTS DZOR IN THE CONTEXT OF THE SILK ROAD

Summary

Keywords: Armenia, Vayots Dzor region, archaeological landscape, Middle Ages, material culture.

This paper discusses preliminary works of *Vayots Dzor Silk Road Survey* (VDSRS) project revisiting the medieval archaeological landscape in Vayots Dzor region, which was actively integrated into the the material and cultural exchanges, formed by Silk Road phenomenon. During the medieval period (especially in the 13th-14th centuries AD), the routes which run along the Arpa and Yeghegis Rivers, formed part of the wider network of roads, connecting local towns and settlements to the cities such as Dvin, Partav, Tbilisi and Tabriz, and the coasts of the Black and Caspian Seas. The VDSRS is also focused on the study of the everyday life in the local communities which lived along the route and questioned how local people were linked with external world.

The VDSRS is based on targeted survey and archaeological excavations of the medieval sites of the 12th-15th centuries, combining historical archaeological methods, including epigraphy and materials detailed analysis. In 2015-2016 seasons we recorded multifarious sites (settlements, fortresses, caravanserais, bridges, monastic complexes, chapels, khachkars (*i.e. cross-stones*), cemeteries), making up a database with their precise coordinates and descriptions, which is displayed as a map hosted on WorldMap platform by Harvard University.

The survey data was complemented by the excavations at the medieval settlement of Arpa (located to the 0.5 km to the North-East of the contemporary village of Areni) where living contexts were

uncovered, demonstrating different aspects of daily life. Archaeological material collected on survey and through excavations at Arpa closely corresponds to late 12th to the beginning of the 15th centuries. The ceramic material is characterized predominantly the local production; however we can distinguish imported wares in the glazed pottery. This corroborates the wider arguments that Vayots Dzor region was integrated in the trade-economic and cultural interconnections created by the phenomenon of the Silk Road.

Астхик Бабаджанян, к.и.н.
Институт археологии и этнографии, НАН РА

Кэтрин Франклин, кандидат антропологии
Биркбек Лондонский университет

СРЕДНЕВЕКОВЫЙ КУЛЬТУРНЫЙ ЛАНДШАФТ В ВАЙОЦ ДЗОРЕ В КОНТЕКСТЕ ШЕЛКОВОГО ПУТИ

Резюме

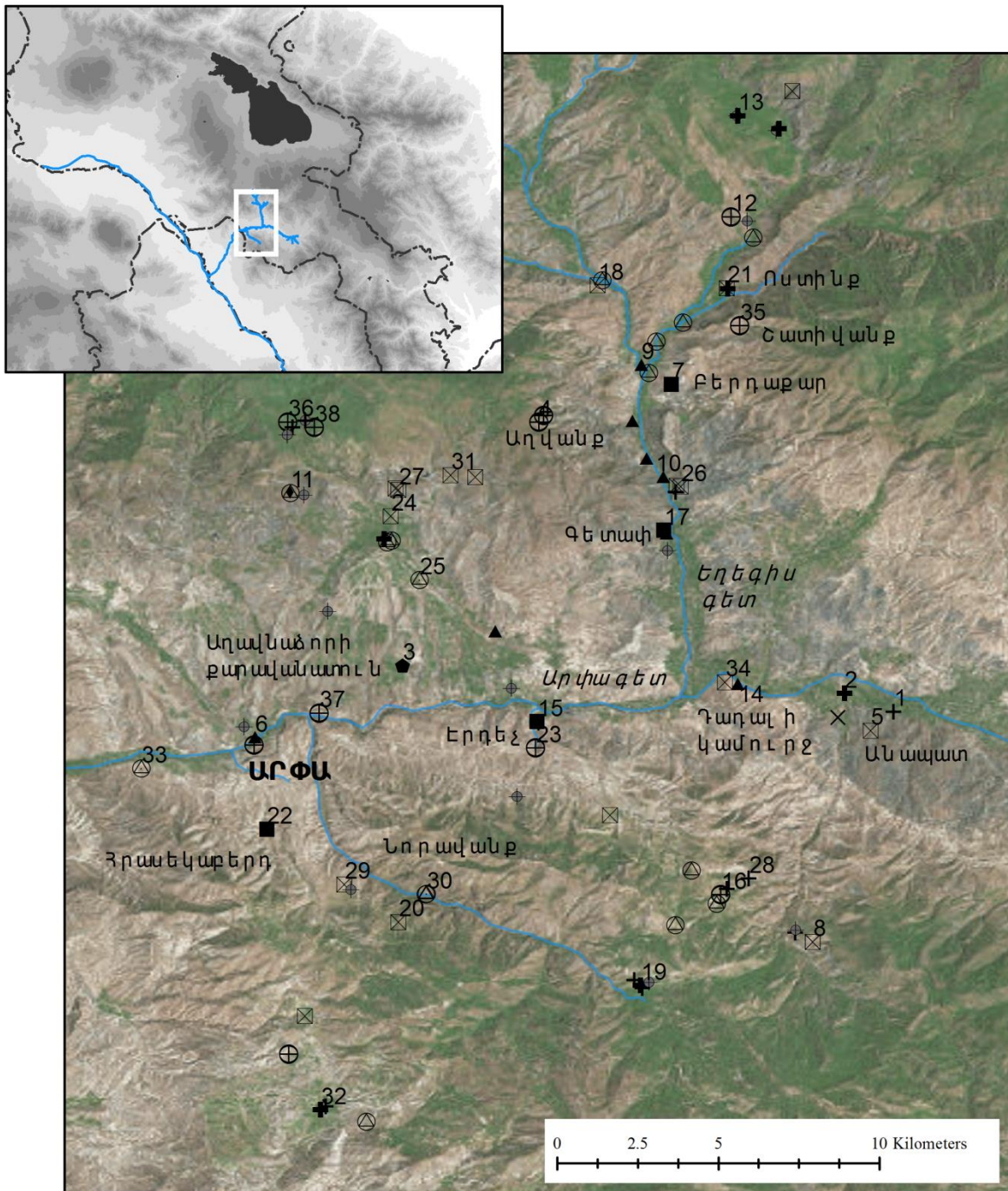
Ключевые слова: Армения, Вайоцдзорская область, археологический ландшафт, средневековье, материальная культура.

В этой статье обсуждаются предварительные работы проекта *Исследование Шелкового пути в Вайоц дзоре* (VDSRS), пересматривая средневековый археологический ландшафт в Вайоцдзорской области, который активно интегрировался в материальном и культурном обмене созданным Шелковым путем. В средневековом периоде (особенно в 13-14-ых веках) маршруты, проходившие вдоль рек Арпа и Ехегис, составляли часть более широкой сети дорог и связывали местные поселения с такими большими городами как Двин, Партав, Тебриз, Тбилиси, и побережья Черного и Каспийского морей. VDSRS также сосредоточен на изучении повседневной жизни местных общин, которые жили вдоль дорог, и ставит вопрос - каким образом местные люди были связаны с внешним миром.

Работы VDSRS основаны на целевых обследованиях и археологических раскопках средневековых памятников 12-15 вв., сочетая исторические археологические методы, включая эпиграфику и подробный анализ материалов. В 2015-2016 гг. мы зарегистрировали различные памятники (поселения, крепости, караван-сарай, мосты, монастырские комплексы, часовни, хачкары (*т.е. крестные камни*), кладбища), составляя базу данных с точными координатами и справочной информацией, которая отображается в виде карты, размещенная на платформе WorldMap Гарвардского университета.

Данные археологических обследований дополняются результатами раскопок в средневековом поселении Арпа (0,5 км к северо-востоку от современной деревни Арени), где были раскрыты жилые комплексы, демонстрируя разнообразные аспекты повседневной жизни. Керамический материал, собранный в результате археологических исследований и найденный при раскопках в Арпе, соответствует конца 12-ого до начала 15-ого вв. Керамика характеризуется преимуществом местного производства; однако в сборке (особенно в глазурированной керамике) наблюдаются и импортированные изделия. Это подтверждает аргументы того, что Вайоцдзорский регион интегрировался в торгово-экономические и культурные взаимосвязи, созданные феноменом Шелкового пути.

VDSRS 2015-2016 թթ. փաստագրած հնավայրերը

⊠ բնակավայր	⊕ եկեղեցի	+ գերեզմանոց	◆ քարայր
■ ամրոց	⊙ մատուռ	◆ քարավանատուն	× ջրաղաց
⊕ վանք	⊕ խաչքար	▲ կամուրջ	

կազմեց՝ Բ. Ֆրանկլի ինը

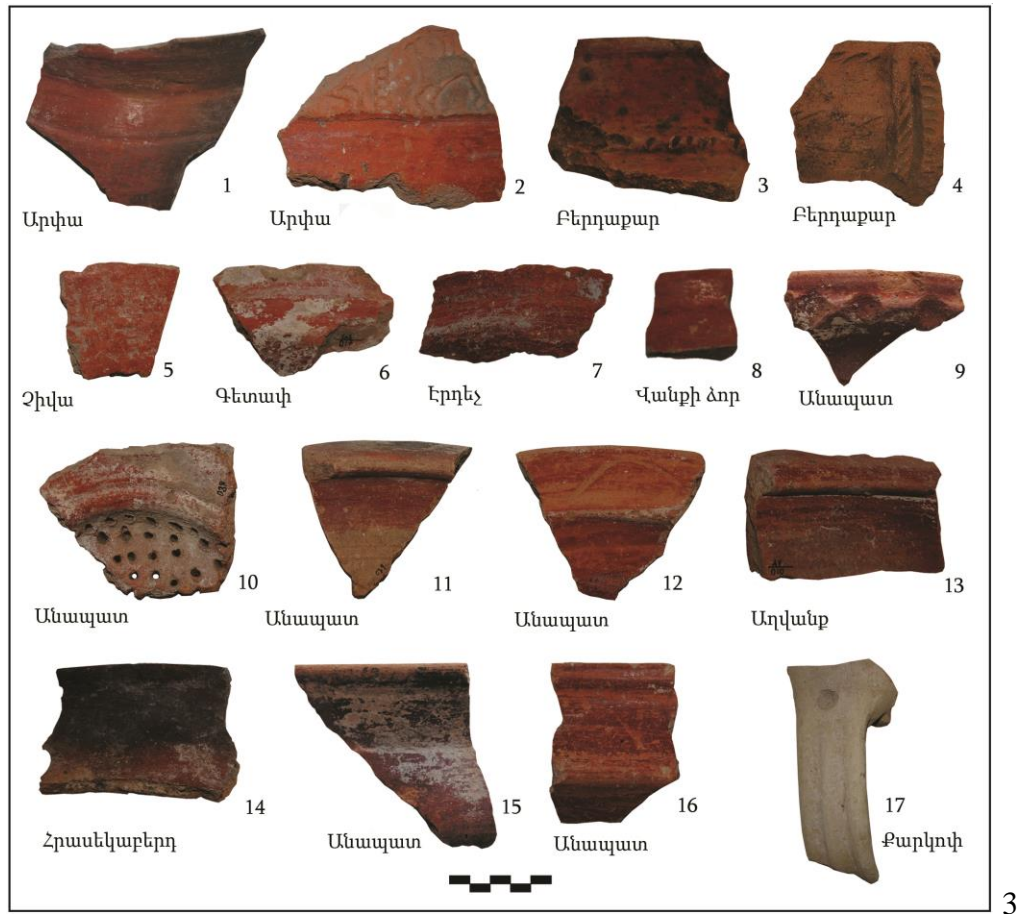

2a

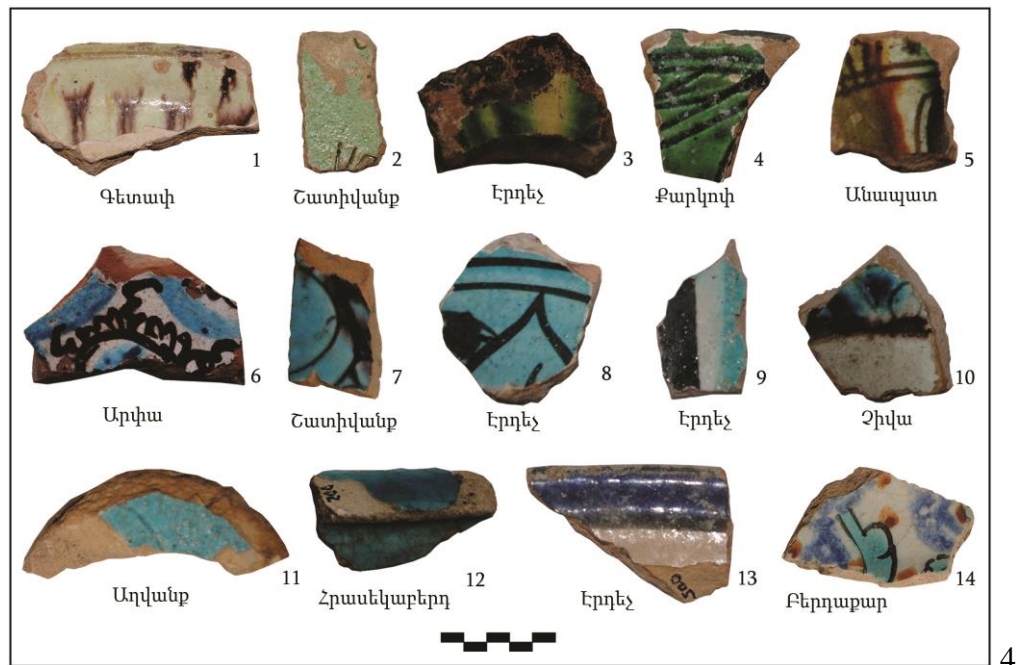

2b

3

4